

Uvod

Gotovo 90-godišnji put od Batina grada i tvornice do socijalističkoga giganta i državnog poduzeća u tranziciji jedan (borovski) novinar metaforički je opisao kao put od trnja do zvijezda i natrag.¹ Iako se neće svi složiti da je započeo metaforički u trnju jer, kao što se u sljedećim poglavljima može pročitati, Bata je te 1931. godine bio (već svjetski) poznat proizvođač obuće, ipak i doslovno gradnja tvornice i naselja počinje na livadi, na desnoj obali Dunava.

U prvom razdoblju, sve do početka Drugog svjetskog rata i podržavljenja tvornice, djelovanje Bate može se ocijeniti kao iznimno uspio eksperiment utopijskoga grada i rada, čemu u prilog govori transformacija društvenog i fizičkog okoliša tvornice. U njezinu (g)radu bilo je puno toga uspješnog, rekordnog i prvi put viđenog tih 1930-ih, no to ne znači da je nedostajalo onih koji su Batin sistem rada i Batinog čovjeka kritizirali.² Tako je i prije nego je položen kamen temeljac nove tvornice Akcijski odbor obrtnika, trgovaca i industrijalaca kožarske struke sazvaio protestni zbor u Beogradu protiv sve snažnijeg prodiranja Bate na jugoslavensko tržište. To doduše nije pokolebalo upravu Batine »jugoslavenske tvornice gume i obuće« da obuje »boso stanovništvo Jugoslavije«, a posebno za to tržište uveden je u ponudu i tzv.»balkanski specijalitet«, gumeni opanak, jedan od najprodavanijih Batinih proizvoda.

Batin pomalo utopijski eksperiment zaustavljen je tijekom Drugog svjetskog rata, a nov, socijalistički, nastupio je neposredno nakon rata. Tzv. Druga Jugoslavija donijela je čitav niz drugačijih ciljeva pred tvornicu i radnika. Batin čovjek trebao se preobraziti u novog socijalističkog radnika koji ne radi za osobnu korist nego »iz čistog altruizma i potrebe pomaganja zajednici bez ikakvog očekivanja«.³ A

¹ Riječ je o Anti Duiću, dugogodišnjem novinaru lista kombinata Borovo.

² Primjerice u Zagrebu je već 1932. godine objavljena knjižica *Tajna sredstva Tomaša Bate (...)* Prilozi za rešenje Batinog problema u Jugoslaviji koju je izdao Slavko Šušković.

³ HR-DAVU-VK-375, Izvještaji, informacije TK KPH Borovo 1945—1951., Prikaz stanja »Bata« Borovo, juli 1945. god., (kut. 4.), str. 3.

tvornica i stambeno naselje postaju prostor izgradnje novog pravednijeg društva. I premda se inzistira na drugom i drugačijem, određene prakse neodoljivo nalikuju na one iz prethodnog Batinog razdoblja. Tako imamo radnika udarnika, koji premašuje normu, dok je 1930-ih to bio uzorni suradnik. Nadalje, društvene su prakse, poput obilježavanja 1. svibnja, Praznika rada, jednako masovne iako se datum proslave pomaknuo za nekoliko dana.⁴

Ozbiljnija razlika, barem u normativnom smislu, nastupa »historijskim činom primopredaje tvornice gume i obuće iz ruku države u ruke radnika«⁵ 30. kolovoza 1950. na temelju Zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima. Borovo⁶ je radničko samoupravljanje uvelo među prvima u tadašnjoj državi. Nekako u to vrijeme uslijedio je i razlaz sa Sovjetskim Savezom, a djelomično zbog toga dolazi do pomicanja prioriteta od teške industrije prema lakoj i industriji široke potrošnje. Ono što je uslijedilo bile su godine jugoslavenskoga gospodarskog čuda,⁷ a tvornica Borovo svoje čudo bilježi nešto kasnije, nakon Privredne reforme 1965. godine svrstavanjem među najuspješnija industrijska poduzeća u Jugoslaviji. Od 1968. kada počinje rangiranje pa sve do 1989. Borovo se kretalo na toj listi od 10. do 35. najvećeg poduzeća u Jugoslaviji.

Pored tih (u jugoslavenskom kontekstu) sjajnih rezultata postojala je i druga strana medalje. Koncem sedamdesetih i početkom osamdesetih simptomi ekonomske, ali i društvene i političke krize postaju u Borovu sve vidljiviji, a eskalirat će krajem 1980-ih. Radničke obustave rada i štrajkove u Borovu zamijenili su 1990. liste čekanja i zaustavljanje pogona zbog nedostatka sirovina, a nakon ljetne stanke u srpnju 1991. neki radnici više ne dolaze na posao. Od kolovoza 1991. kada počinju intenzivne borbe u Vukovaru pa do formalnog završetka mirne reintegracije (1998.) odnosno povratka Uprave Borova u Vukovar 1999. godine, dijelovi kompleksa tvornice kao i Borova naselja djelomično su nestali doslovno u korovu i trnju kao posljedica raspada socijalističkog eksperimenta i srpske agresije na Vukovar te njegove okupacije (1991.—1997.).

Nezahvalno je predviđati može li se ova perjanica međuratne i socijalističke industrije ponovno uzdići do nekadašnjih vrhunaca proizvodnje i prodaje, međutim, zasigurno da je industrijsko poduzeće Bata, odnosno Borovo u Vukovaru s

⁴ Proslava Dana rada 1930-ih godina održavala se na pravoslavni blagdan Đurđevdan.

⁵ »Tvornica je postala svojina radnika«, *Borovo. Tjednik Jugoslavenskog kombinata gume i obuće*, broj 2446, 27. 8. 1976., str. 1.

⁶ Od 17. veljače 1947. poduzeće djeluje pod nazivom Borovo Jugoslavenski kombinat gume i obuće, sukladno odluci Vlade FNRJ od 31. prosinca 1946.

⁷ Igor DUDA, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005, str. 44-45.

vremenom postalo pravi društveno-gospodarski fenomen. Zapravo od samog početka tvornica Bata bila je svojevrsan fenomen čemu svjedoči i prva stručna publikacija o njoj iz pera Huga von Haana iz 1937./38. godine.⁸

Ovu monografiju o Bati i Borovu znakovito otvara rad Mire Kolar-Dimitrijević, povjesničarke koja je svojim istraživanjima i radovima obilježila hrvatsku ekonomsku historiografiju. U poglavlju »Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. do 1945. godine« ova vrsna poznavateljica problema radništva i poduzetništva u međuratnom razdoblju razmatra intenzivne veze politike i industrije u Kraljevini Jugoslaviji te otkriva širu sliku Batina poslovanja u kontekstu složenih međuratnih gospodarskih i političkih odnosa u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Osim toga u fokusu rada je ambivalencija Batine recepcije u tadašnjoj Jugoslaviji. S jedne strane, pojava tog poduzeća izaziva krizu i propast u jednom segmentu srednjeg i malog obrtništva te industrijskog poduzetništva, a njezin agresivni marketing, krajnje racionaliziran način poslovanja i specifičan odnos prema radnicima/suradnicima izaziva snažne kritike Batine oporbe. Iz drugoga gledišta, tvornica i stambeno naselje neupitno se mogu smatrati jednim od najuspješnijih primjera modernizacije industrijske proizvodnje i stvaranja »novog« industrijskog radnika u Jugoslaviji 1930-ih.

Prirodni i društveni čimbenici koji su uvjetovali smještaj tvornice poduzeća Bata u Borovu te značenje vukovarskog područja kroz povijest teme su zastupljene u drugom poglavlju. Autor Vlado Horvat ističe da su u Vukovaru, odnosno Borovu, pored primarne proizvodnje (poljoprivrede i šumarstva) bili doduše relativno dobro zastupljeni obrtništvo i manji industrijski pothvati, a dolaskom Bate privredni razvoj tog kraja dobiva zamašnjak koji će biti prisutan kroz veći dio 20. stoljeća.

S naglaskom na češki odnosno čehoslovački utjecaj autorica Vlatka Dugački u trećem poglavlju »Kako su Česi izgradili Borovo« detaljno nas upoznaje s ulogom čeških industrijalaca Tomáša i Jana Antonína Bate u osnivanju suvremenog Borova. Njihovo djelovanje ona promatra iz kuta prožimanja jugoslavensko-čehoslovačkih odnosa kao i kroz pažnju koja se u međuraću posvećivala češkoj manjini i njenom djelovanju u Vukovaru.

Sljedeće poglavlje, »Bat'a — sretan (g)rad u Borovu«, autorice Ivane Žebec Šilj faktografski se nadovezuje na prethodno, no naglasak je stavljen na propitivanje mogućnosti paradigme utopijskoga grada i rada u Borovu 1930-ih godina.

⁸ Hugo VON HAAN, »Die Arbeitsbedingungen in der rationalisierten Schuhfabrik Bata in Borovo, Jugoslawien«, *Internationales Arbeitsamt. Deutscher Sonderdruck aus der Revue internationale du Travail*, Band XXXVI, nr. 6, Dec. 1937, Genf, 1938.

Prvi dio knjige o Bati i Borovu zatvara poglavlje »Političke prilike među srpskim stanovništvom u vukovarskom kraju za Banovine Hrvatske (1939.—1941.)« Krešimira Regana. Iako tematski predstavlja stanovit odklon, ono daje zaokruženu sliku šireg konteksta u kojem je industrijsko poduzeće Bata bilo pokretač demografske promjene vukovarskog kraja. Naime, kako je istaknula Alica Wertheimer-Baletić, u razdoblju od 1931. do 1948. godine najveći porast broja stanovnika bio je u selima s većinskim srpskim stanovništvom upravo zahvaljujući Bati.⁹ Stoga je važno istaknuti i političke prilike lokalnog društva i užeg područja u kojem je tvornica poslovala.

Drugi dio knjige, posvećen većinom razdoblju od 1945. do 1991. godine, otvara poglavlje »Kombinat Borovo i Borovo naselje u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata u svjetlu arhivskih izvora Državnoga arhiva u Vukovaru«. Autori Petar Elez i Dražen Živić rasvjetljaju neke odrednice i procese društveno-ekonomskog, demografskog, kulturnog i političkog razvoja ne samo Borova naselja već posredno i grada Vukovara u poraću koji su snažno obilježeni uspostavom novog socijalističkog društveno-političkog uređenja. Osobita je vrijednost teksta to što nam prenosi arhivske izvore koji nam pomažu razumjeti razloge i kontekst spajanja administrativno-teritorijalnih jedinica Borova naselja i Vukovara. Naime, već 1930-ih težnje uprave tvornice Bata išle su za tim da Borovo naselje zajedno sa selom Borovom preraste u grad koji bi, da se ta ambicija ostvarila, ozbiljno konkurirao Vukovaru. Stoga ova analiza demografskih popisa i interpretacija arhivske građe uspješno ukazuje na značaj Kombinata za daljnji demografski, društveni i gospodarski razvoj Vukovara.

Nadovezujući se na prethodno poglavlje, autori Milan Ivanović i Ivan Hubalek pišu o Kombinat u Borovo kao jednom od najvećih poduzeća u Jugoslaviji u razdoblju od 1969. do 1989. godine na temelju ostvarenog ukupnog prihoda i dohotka, broja zaposlenih i prosječno korištenih poslovnih sredstava. Kao glavni izvor poslužio im je poslovni tjednik *Ekonomska politika* koji je izlazio u Beogradu od 1952. godine, a od 1968. provodio rangiranje jugoslavenskih poduzeća u suradnji sa Službom društvenog knjigovodstva. Autori ukazuju i na bitne elemente strukture Kombinata kao i na utjecaj koji je razvoj tehnologije, proizvodnje i poslovanja imao ne samo na Kombinat, već i na gospodarski razvoj čitave slavonsko-baranjske regije.

Poglavlje »Kombinat Borovo u tranziciji: perspektive radništva i promjena paradigme 1988.—1991.« Jasne Račić, Svena Cveka i Snježane Ivčić temeljeno je na rezultatima dosadašnjih istraživanja koje u suradnji provode Centar za mirovne

⁹ Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, »Jedno i pol stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva Vukovara i vukovarskog kraja«, *Društvena istraživanja* 2 (1993) 2-3 (4-5), 471-472.

studije i Baza za radničke inicijative i demokratizaciju iz Zagreba. Autori analiziraju položaj rada i radništva u uvjetima ne samo gospodarske, već sveukupne društvene i političke krize kasnih 1980-ih i početka 1990-ih godina. Vrlo je važno istaknuti da se u radu točno naznačuju i počeci procesa tranzicije, koji se u literaturi često simplificirano smještaju u rane devedesete. Naime, autori nizom primjera iz područja zakonodavstva pokazuju da su institucionalne promjene koje predstavljaju početak »postsocijalističke tranzicije«, odnosno početak restauracije kapitalističkih društvenih odnosa, počele već krajem 1980-ih.

Albert Bing u poglavlju »Socijalna politika Bate-Borova kao činitelja društvene kohezije« daje socijalno-ekonomsku analizu rada tvornice(a) Bate i Borovo u kontekstu različitih političkih (i ideoloških) okvira. Ipak, naglasak je stavljen na razdoblje sredine 1950-ih kada se nakon određene liberalizacije odnosno uvođenja radničkog samoupravljanja može pratiti ponovno jačanje strože partijske kontrole, i na prijelomne osamdesete godine 20. stoljeća kada se sve očitije uviđa da se praznom retorikom partijskih funkcionara ne može nadomjestiti potreba za korjenitim ekonomskim i društvenim reformama. Autor smatra da se od dva modela privredne proizvodnje zasnovana na ideji integriranih ekonomskih i socijalnih činitelja društvene kohezije i razvoja model Tomaša i Jana A. Bate pokazao višestruko uspješnim pothvatom. Premda i u razdoblju socijalističke Jugoslavije Kombinat Borovo i dalje predstavlja jak privredni centar koji svojim zaposlenicima pruža ekonomsku i socijalnu sigurnost te utječe na profiliranje homogene i integrirane zajednice snažnog lokalnog identiteta, društveni sustav odnosno, dominacija političkih nad ekonomskim činiteljima, urušili su, a zatim u kombinaciji s nacionalnim tenzijama doveli i do raspada cijeloga sustava.

U prilogu o nekretninama tvornice Bata-Borovo u razdoblju od 1931. do 1991. godine autori Ivan Hubalek i Ivica Žabić donose iznimno vrijedne izvore, fotografije, karte i projekte.

Treći dio ove monografije zamišljen je kao kronološki nastavak pregleda uloge i djelovanja tvornice uoči i za vrijeme Domovinskog rata, ali i kao razmatranje mogućnosti revitalizacije i prenamjene ratom razrušenih i danas zapuštenih lokacija tvornice i Borova naselja. Stoga je logično da je prvo poglavlje posvećeno ulozi tvornice Borovo u obrani grada Vukovara 1991. godine. Autorica Ivana Bendra u poglavlju »Tvornica 'Borovo' — doprinos tijekom obrane grada Vukovara 1991.« tako ističe da se već od lipnja 1991. godine počinju provoditi aktivnosti logističke organizacije obrane grada. Jedna od najvažnijih, zaključuje autorica, bila je opskrba električnom energijom vitalnih objekata poput Ratne bolnice, »Vodovoda«, MZ, zapovjedništva, ali i svih većih skloništa u Vukovaru.

S obzirom na to da, kako je već naznačeno, krajem 1980-ih godina počinje tranzicija s planskog na tržišno gospodarstvo, u pogledu strukture tvornice Boro-

vo događaju se značajnije promjene. Stupanjem na snagu Zakona o financijskom poslovanju Kombinat kao integrirani sustav poslovanja prestaje postojati. Strukturne i kadrovske promjene uoči rata, ali i organizacija rada u progonstvu, sve do povratka Uprave Borova u Vukovar 1999. godine tema su poglavlja »'Borovo' — organizacijske i kadrovske promjene uoči i tijekom Domovinskog rata, pa do povratka u Vukovar« Ninoslava Gregurića-Bajze, nekadašnjeg poslovnog tajnika Uprave Borova.

Treći dio knjige zaključuje poglavlje o mogućim rješenjima revitalizacije i prenamjene tzv. »brownfield« lokacije Borovo. Dajući pregled osnovnih odrednica budućeg razvoja grada Vukovara, Irena Đokić, Marijana Sumpor i Ljiljana Blažević iznose konkretne stručne prijedloge kako da se za čitavu lokaciju uskladi urbani revitalizacijski akcijski plan s jasno definiranim prostornim i drugim funkcionalnostima lokacije.

Posljednji, četvrti dio obuhvaća četiri priloga koji temama pokrivaju različita područja poput razvoja znanosti i visokog obrazovanja (autor Srećko Tomas), sporta (Danijel Rehak) i strukovnog obrazovanja (Jasna Bekić, Đurđevka Peciković, Irina Marić i Jasmina Šahović Žabka) u okviru tvornice Bata i Borova, a Olivera Crevar autorica je zanimljivog priloga o prvom direktoru tvornice Bata, Tomi Maksimoviću.

Iz kratkog prikaza navedenih 17 poglavlja te iz vremenske i tematske proteženosti može se zaključiti kako je knjiga *Bata-Borovo (1931.—2016.). Povijesno naslijeđe i perspektive* nastojanje da se na sveobuhvatan način (re)evaluiira ekonomska, društvena, ali i politička uloga tvornice(a) Bata i Borovo u razdoblju dugom gotovo 90 godina. Veći dio knjige temeljen je na izvornoj arhivskoj i muzealnoj građi, periodici, dostupnoj relevantnoj domaćoj i stranoj literaturi, te se većina autora u pisanju radova služila znanstvenim metodama, neophodnim za razumijevanje glavnih ekonomsko-političkih i razvojnih procesa nastalih u radu tvornice(a) Bata i Borovo. Međutim, isto tako, ova knjiga nije isključivo glas znanstvenika, već daje prostor i stvarnim sudionicima tih procesa. Stoga neki tekstovi nemaju nužnu znanstvenu aparaturu, no daju dimenziju binarnosti — znanstveno istraženog i doživljenog — što vjerujemo da ovu monografiju dodatno obogaćuje.

U Zagrebu, 24. kolovoza 2018.

Ioana Žebec Šilj